

Oroszország XVIII. századi történetének legjelentősebb tömegmozgalma az 1773–1775-ös parasztháború, amelynek élén az egyszerű kozák, Jemeljan Ivanovics Pugacsov (1740–1775) állt. A „felvilágosult monarcha” szerepében tetszeglő II. Katalinnak e halálos ellensége vezette a mozgalmat, amely a birodalom európai területének keleti részét kerítette hatalmába, s amely szétfoslatta a nép javáról gondoskodó uralkodónó mítoszát. Pugacsov, mivel a cárnó tudtával megölt, de gyilkosaitól állítólag megmenekült III. Péternek, tehát az uralkodó törvényes férjének adta ki magát, az 1762-es trónralépés és II. Katalin uralkodásának törvényességét vonta kétségbe.

A történelmi kollízió dramatizmusa több szerző képzeletét ragadta meg, elsőnek Voltaire-ét, aki a cárnóval folytatott levelezésében értesült Pugacsov „márkiz” (II. Katalin kifejezése) tevékenységéről. Az orosz irodalomban Puskin történelmi művében, *A Pugacsov lázadás történetében* és *A kapitány lánya* c. kisregényében állított emléket Pugacsovnak és mozgalmának, a szovjet irodalomban pedig többek között Vjacseszlav Siskov örökítette meg az 1773–1775-ös parasztháború eseményeit.

Külföldön, különösen Német- és Franciaországban több kiadvány foglalkozott ezzel az eseménnyel, de közöttük viszonylag kevés a szépirodalmi mű. Figyelemre méltó az „Ifjú Németország” képviselőjének, Karl Gutzkownak 1845-ben keltezett *Pugatscheff* drámája, amely később orosz fordításban is ismertté vált.

Jókai Pugacsovról szóló *A vakmerő* c. elbeszélését 1864 szeptember–októberében közölte a Vasárnapi Ujság majd 1865-ben az író bevette a *Milyenek a férfiak?* c. kötetébe. A novella Jókai orosz tárgyú művei második sorozatához tartozik. A *Vörös könyv* elbeszélései a krími háború eseményeit örökítették meg az 1850-es években. Már itt is találunk utalást II. Katalin korára (*Az akhtiári fogoly*). A hatvanas évek derekáról valók, amelyekhez *Az úrnő*, *Egy csók*, *egy szó*, *A tudtánkívüli férj* is tartozik, ebből a korból merítik az anyagot.

Másfél évtized múlva jelent meg Jókai legjelentősebb orosz tárgyú műve, a Puskinnak és a dekabristáknak szentelt *Szabadság a hó alatt*. Az orosz életből merített utolsó művében, a Benyovszky-regényben Jókai ismét II. Katalin korához tér vissza. Ennek a hőse Benyovszky Móric, aki a Pugacsov-mozgalmat közvetlen megelőző 1771-es kamcsatkai lázadást vezette.

II. Katalin uralkodásának egyes részletei a krími háború utáni időszakban váltak ismertté. Ebben nagy szerepe volt Alekszandr Ivanovics Herzennek, aki a dinasztia népellenes hagyományainak leleplezése céljából adott ki a korra vonatkozó néhány forrásművet. 1857-ben németül, a következő évben pedig angolul jelentek meg (Herzen előszavával) Jekaterina Romanovna Daskovának (1743–1810), II. Katalin bizalmasának, a Pétervári Akadémia elnökének a memoárjai. Ugyancsak Herzen előszavával, 1858-ban láttak napvilágot II. Katalin emlékiratai is.

E két mű nem került el a magyar sajtó figyelmét. Az elsőről a *Budapesti Szemle* 1857-ben közölt ismertetést.¹ A cárnő emlékiratait részletesen ismertette — 1858–59-ben — a *Pesti Napló*, a *Szépirodalmi Közlemények*, valamint a *Budapesti Hírlap*.² A *vakmerő* magyar előzményeihez hozzátartozik, hogy 1864 január–februárjában a *Fővárosi Lapok*-ban megjelent *A kapitány lánya* Zilahy Imre fordításában (Cserényi álnévvel).³

A *vakmerő* kevésbé keltette fel a kutatók figyelmét. Az orosz, illetve szovjet szerzők meg sem említik. Vaszilij Alekszandrovics Bilbasov (1838–1904) *II. Katalin története* c. művének 12.

¹ *Memorien der Fürstin Daschkoff. Zur Geschichte der Kaiserin Katherina II. nebst Einleitung von A. Heren.* Hamburg 1857. BpSz 1857. I. 300–301.

² *Memorien der Kaiserin Katherina II.* Herausgegeben von Alexander Herzen. PN 1858. 256, 261–262, 257. sz.; BH 1859. 86., 91. sz.; *Szépirodalmi Közöny* 1859. 268–269., 282–283., 304.

³ Puskin: *A kapitány lánya*. Föv. Lapok. 1864. 19–38. sz.

kötetében tüzetesen ismerteti a cárnővel foglalkozó külföldi irodalmat (a szépirodalmi műveket is), röviden szól *Az úrnőről* (német fordítás alapján), de nem tud *A vakmerőről*, amely ismereteink szerint nem jelent meg fordításban.⁴

Elek Oszkár pozitívan értékeli a novellát, amelyben az író „csaknem krónikás hűséggel követi Pugacsov hősi kalandjait, diadalait és sok kudarcát”.⁵

Forgács László szerint Jókai néhány orosz tárgyú elbeszélésére hatással volt Herzen történelmi szemlélete. Megállapítja, hogy „a novella Puskin *A Pugacsov lázadás története* c. munkájának az ismeretét tükrözi vissza. A Puskin-műből főként Mihelszon bravúrait emeli ki, de bőven merít az egyes ittközetek ismertetéséből, s Puskin Pugacsov-jellemzéséből is”. Forgács megjegyzi, hogy *A vakmerőben* Jókai „közvetlenül összefűzi — egy romantikus szerelmi történetet keretei között — Pugacsov és II. Katalin sorsát . . . Jókai romantizálja Pugacsov történetét, s novellája e tekintetben messze elmarad Puskin tárgyilagos történelmi leírása mögött. De mindenképpen figyelmet érdemel az a törekvése, hogy a történelmi kort két oldalról, az udvari élet s a pugacsov felkelés felől teljességben ábrázolja.”⁶

Az alábbiakban főként *A vakmerő* forrásainak és történelmi hitelességének kérdését vizsgáljuk.

A hadseregben hősiességéért altiszti rangra emelt majdani parasztvezér — a Jókai-elbeszélésben — Pétervár egyik főúri szalonjában megpillantja a szép és fiatal cárnőt és elhatározza, hogy mindenáron magáévá teszi. Ez az egyetlen jelentősebb eltérés a történelmi hitelességtől, de itt is megtalálható a történelmi mag. Hősiességéért Pugacsov valóban altiszti rangot szerzett, az elbeszélésben szereplő főúr — Ivan Periljevics Jelagin — történelmi személy, s az ő szalonjában II. Katalin gyakran megfordult.

A III. Péter elleni összeesküvés és a cár meggyilkolása *Az úrnő befejező* része, amely szoros kapcsolatban áll *A vakmerő*höz. Mivel Pugacsov a meggyilkolt, de halálát a nép által kétkedéssel fogadott III. Péternek, II. Katalin törvényes férjének adta ki magát, ő valóban „törvényes” jogot tarthatott a cárnő kezére.

Ez a körülmény valóban jelentős volt az 1773–1775-ös eseményekben. Engels 1874-ben azt írta, hogy „Oroszországban az utolsó nagy parasztfelkelés II. Katalin alatt csak úgy vált lehetővé, hogy Jemeljan Pugacsov a cárnő férjének, III. Péternek adta ki magát, azzal a híreszteléssel, hogy felesége nem gyilkolta meg, hanem csak detronizálta és börtönbe dugta, most azonban megszökött”.⁷

Jókai helyesen érzékelteti a széles körben elterjedt kőszá híreket és a néhány ál-Péter felépése következtében előállott helyzetet: „Péter cár el volt temetve; és Katalin cárnő akkor látta át, hogy a meghalt férj azon halottak közé tartozik, kik nagyon nyugtalan alvók; föl-fölkelnek, kezeiket kinyújtják takarójuk alól s a róluk megfelelőzöket megfogják vele; egyet-egyet fordulnak a sírban s olyankor az egész föld megmozdul az odafenn levők lábai alatt.”

A sok ellentmondó hír között egy volt, melyet legnehezebb volt elaltatni s melyet legörömbösebb hitt a nép s melyet az emlékezetből letörölni vére került; ez a hír az volt, hogy Péter cár se magától, se más kezétől nem halt meg, hanem most is él: helyette egy hozzá arczra hasonló ragyaverte képű közkatonát mutogattak a pompás halotti szekéren Szentpétervárott; ő maga pedig ugyanazon katona köntösében kimenekült börtönéből, s visszatér még trónját elfoglalni, nejét meghódítani, ellenségeit lenyagakzni.”

Az író jól ábrázolja a parasztháború mélyebb okait: a Jaik (később: Urál) menti kozákság nehéz helyzetét, elégedetlenségüket, melynek az egyik megnyilvánulása a szakadárak, az ún. raszkolnyikok térhódítása volt. „A roskolnikság mindig készen volt a lázadásra csak ürügy és vállalkozó akadjon hozzá. Pugacseff ezekkel akarta megkezdeni tervét.”

Pugacsov több mint soron következő ál-Péter, ő a nép fia, aki közel áll annak gondjaihoz és bajaihoz, „közönséges Don melléki kozák”, aki mint „katona részt vett a porosz hadjáratban”, s őt „rendkívüli testi erő, sok természeti ész és találatkonyság tüntették már ki akkor is”.

Jókai nem eszményíti hőseit, érzékelteti viselkedésének kalandorszerűségét, nem hallgatja el kegyetlenségeit, de általában együttérzéssel van iránta és ez ismét Puskinra emlékeztet. Jókainál Pugacsov a tömeghangulat kifejezője, akinek személyében „negyven millió helota várt szabadítójára”. *A vakmerő* Pugacsovja az önkényuralom nemeze, akinek a példájából kellene hogy okuljon a néppellenes rendszer: „Mikor már őt ál-Péter elment azon az úton, melyen az igazít elküldték, támadt egy hatodik: ez volt a legretentőbb, a legmerészebb valamennyi között, kinek neve örök időkre be lesz írva az orosz nép krónikáiba, iszonyú tanulságul azoknak, a kik soha sem szeretnek tanulni. E név Pugacseff Jemelján.”

⁴ В. А. БИЛЬБАСОВ: История Екатерины II. т. XII. ч. 2. Берлин. 1896. 490.

⁵ ELEK Oszkár: Jókai és az oroszok. BpSz 1925. 198. köt. 110–127., 206–228.

⁶ FORGÁCS László: Jókai és az orosz irodalom. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. Bp. 1961. 500.

⁷ Marx és Engels Művel. 18. köt. Bp. 1969. 535.

A hadmozdulatok ábrázolásában meglepő a hitelesség, amellyel az ostromolt várak, helységek, gyárak, valamint a történelmi személyek megnevezésénél találkozunk. Hitelesen ábrázolja a szerző Orenburg és Kazany ostromát, a baskirok és a tatárok, valamint a Jaik vidéki gyárak jobbágysorsban sínylődő munkásainak a részvételt a felkelésben. Némely név torzított alakban fordul elő, de az elbeszélésben található több mint száz megnevezést mind sikerült azonosítanunk.

Pugacsov harcostársai közül az elbeszélésben találkozunk a kiváló szervező Ivan Nyikiforovics Zarubin-Csikával, a jobbágy-munkás származású, katonai képzettséggel rendelkező Ivan Naumovics Beloborodovval és a baskir nemzeti elithez tartozó Szalavat Julajevvel (1752—1800), aki mint hadvezér és népi költő tűnt ki.

Jókai különös figyelmet fordít a Pugacsov környezetéhez tartozó női szereplőkre. Így az első feleségre, Szofija Dimitrijevnára (az elbeszélésben Marianka), akit Pugacsov, mivel Péter cárnak adta ki magát, nem ismerhetett el. Részletesen szól Usztinja Petrovna Kuznyecováról (az elbeszélésben Uljana), a jómódú kozák lányról, Pugacsov második hitveséről. A parasztvezér második házasságának valóban voltak politikai következményei: megerősítette a jómódú kozákok befolyását, akik ellenezték a felkelő hadak Moszkva elleni hadjáratát.

A felkelés elején Pugacsov a kitűzött célt követve hű maradt „törvényes” feleségéhez, a cárnőhöz. Amikor a bevett Nyizsnyaja Ozername erőd parancsnokának „csodaszép fiatal” felesége kegyelemért könyörgvén lábai elé veti magát, ő rá sem hederít a nőre, mert „az iszonyatig hű maradt felvett álarcához”. „Egy nemeslelkű hős azt tette volna, hogy szabadon bocsássa mind a kettőt: legyenek boldogok, szeressék egymást; egy közönséges ember azt tette volna, hogy felakasztassa a férjet s megtartsa szeretőnek az asszonyt — Pugacseff megölette mind a kettőt.”

A továbbiakban azonban Pugacsov megfélemedezik szerepéről. Kazany bevételénél, amikor váratlanul az első felesége veti magát lábaihoz, megmutatkoznak a hős mély emberi vonásai. Megparancsolja, hogy a nőnek, aki egyik jötevőjének a hitvese, viselje gondját. Igen ám, de következetlensége hatással van pályafutására: „a városban már széltére tudta minden ember, hogy az ál-czár nem más, mint a Marianka egykori férje; s a felkelő sereg hangulatára aligha nem volt befolyása a parasztnő megjelenésének.”

A felkelés vezérének ez az emberi gyengesége megtépázta tekintélyét, amikor is „egyszerre kifordította a sarkából eddigi eszét egy pár szép szem”, és „Pugacseff szívét elrabolta a cárnőtől” — már végzetes szerepet játszott a hős további sorsában.

A cárnő az elbeszélés hősenek ellenpólusa, aki leplezve a nagyméretű tömegmozgalom miatti fokozott nyugtalanságát, színészkedik és ironikusan nyilatkozik a különös férj házastársi ragaszkodásáról. „Maga Katalin nevezte el a lázadó Pugacseff marquisnak s nagyon sokat tréfált udvari köreiből a kajátságos férj felett, ki nejét, a cárnőt visszavívni készül.”

A tarokkparti jelenetben, amikor a cárnő kegyencével, Alekszej Grigorjevics Orlov gróffal (az elbeszélésben herceg), Vaszilij Alekszejevics Karr tábornokkal és Daskova hercegnővel kártyázik, szinte túlzott groteszkséggel gúnyolja ki az udvari légkört. Pugacsov és társainak hősiességével a szerző szembeállítja a pétervári udvar szatirikus ábrázolását, az udvaroncok viselkedését, egyes cári főtisztek gyávaságát. Maró gúnnnyal ábrázolja Karr tábornokot, aki betegét jelentve megfutamodott a harctérről, valamint Zahar Grigorjevics Csernisev tábornokot, aki a felkelők fogságába esett.

A kezdetben túlságosan magabiztos Karr, aki kijelenti a cárnőnek, hogy a „fickót”, mármint a felkelés vezérét, nyolc nap alatt elfogja s „láncrakötte” dobja Katalin lábaihoz, a parasztsereggel való első találkozásakor kénytelen elismerni az udvar és a hadvezetés katonai és politikai elképzeléseinek tarthatatlanságát. „Karr tábornok elbámult, mindön a képzelt gyűlévész helyett egy rendes hadsereget látott maga előtt, ezredekre osztva s ágyúkkal ellátva... Látta a megvetett gyűlévszt rendes hadcsapatokban, szuronysegezve közelíteni ezredei felé, látta a hidegvérrel kivitt mozdulatokat egész ezredektől a legnagyobb ágyútűz ellenében, látta a vakmerő elszántságot, a mivel védett állásaira rohantak; látta, hogy itt hősökre talált — zsványok helyett.” Jókai találon jegyzi meg: „A császáriak részén annyi volt a tábornok és ezredes, mint Pugacseffnél a szökevény káplár. És mégis e szökött káplároktól vezetett gyűlévész összetörte a tábornokok seregét.”

Ugyanakkor Jókai elismeri néhány cári főtiszt, különösen Ivan Ivanovics Mihelszon (1740—1806) képességét és sikeres hadmozdulatait. Egy szép hasonlattal érzékelteti az író, miként kergeti Mihelszon csapata a felkelő sereget: „Mint szibériai farkas a sebesült vadkannak, melynek vérébe már belekóstolt, nem marad el nyomából, üldözi bozótton, mocsáron keresztül, úgy kergette sivatagról-sivatagra ellenfelét a vakmerő csapatvezér.”

A felkelés egyik sajátossága abban rejlett, és ezt kitűnően látja az író, hogy a paraszthadakra mért csapások újabb góccok fellángolásához, újabb tömegeknek a felkeléshez való csatlakozásához vezettek. „Pugacseff százszor a földre sújtva, százegyedszer is talpra állt.” Ez történt a Kazany alatt elszenvedett vereség után, amikor a felkelő hadak visszavonulásakor

a Volga-vidék jelentős területe került Pugacsovék kezébe, s itt újabb paraszttömegek csatlakoztak a mozgalomhoz.

„Pugacsov menekült, de menekülése támadásnak tűnt” — jellemzi ezt a helyzetet Puskin.

Plasztikusan, a történelmi valósághoz híven ábrázolja a visszavonulást *A vakmerő* szerzője: „Kazán meg volt szabadtva, de az orosz birodalom még nem. Pugacseff . . . a kazáni vereség után ismét megmenekült, ezúttal éppen ellenkező irányban, mint először . . . Hadseregéből, melyet Kazánnal szétvertek, száz apró csapat lett . . . A mint a Volga túlsópartján megjelent, egyszerre lángborult az egész tartomány, a parasztság fellázadt s a nemesség kiirtásához fogott, száz mérföldnyi kerületben minden kastélyt leromboltak s egyik város a másik után nyitotta meg kapuit az ál-czár előtt. Mentől előbbre haladt, annál nagyobbra nőtt hadserege, mely a lázadás veres zászlaját Moszkva kapui felé vitte . . .”

A történelmi események biztos ismeretéről valló elbeszélés megírásához Jókai elsődrendű jelentőségű, esetleg orosz forrásokat is felhasználhatott. A kérdés megválaszolása előtt megjegyezzük, hogy az író a behatóan tanulmányozott magyar történelmi múlt és saját életpályájának tapasztalatait is belesűrítette *A vakmerőbe*. Gondolunk itt az 1857-ben írt *Dózsa Györgyre* és zajos fogadtatására. A közönség nagy tetszéssel fogadta, de Gyulai Pál támadta a szerzőt, politikai értetlenséget vetett szemére és osztálygyűlöletre való izgatással vádolta.

A külföldön, a távoli Oroszországban lezajlott parasztháború eseményeire viszont már nem reagált oly hevesen a konzervatív kritika, amely ez alkalommal nem vethette az író szemére a nemzeti hagyományok megtagadását és a hazai arisztokrácia szerepének meghamisítását.

Megfigyelhető, hogy Jókai, akarva-akaratlanul Pugacsov életútjának azokat a mozzanatait emeli ki, amelyek Dózsával rokonítják (szolgálat a hadseregben, sorsának tragikus alakulása, viselkedése a kivégzéskor). Az elbeszélés egyes kollíziói is emlékeztetnek a drámára: Dózsát is hidegen hagyja az egyszerű parasztlány ragaszkodása, ő is a büszke főúri lány szerelmét kergeti, s ez a szenvedélye katonai és politikai mulasztásokhoz vezet. Párhuzamot fedezhetünk fel a cári hadvezetők és a Dózsát üldöző magyar főurak gúnyszáműző ábrázolásában is.

Ami a Forgács László által felvetett Herzen-hatást illeti, valószínű, hogy Jókai olvasta Daskova és II. Katalin emlékiratát, és az utóbbi tényanyaga *Az úrnőben* részben fellelhető. A Herzen-írások közvetlen hatása már nehezebben bizonyítható, s e tekintetben véleményünk egyezik Zöldhelyi Zsuzsával, aki szerint: „Azok a példák . . ., amelyeket Forgács felsorakoztat, hogy Herzennek Jókaira gyakorolt hatását bizonyítsa, nem helytálló, további kutatást igényel annak megállapítása, hogy beszélhetünk-e Herzen közvetlen hatására.”⁸

Ugyanakkor Forgács helyesen mutat rá arra, hogy *A vakmerő* tényanyaga, különösen Mihelson hadműveleteinek leírásában, egyezik Puskin *A Pugacsov lázadás történetével*. Jókai ismerhette ezt a munkát, mely még 1840-ben megjelent német, majd 1858-ban francia fordításban is.⁹

De a két mű egybevetése arról győz meg bennünket, hogy Jókai nem a Puskin-szöveget követi. Különbözik is Pugacsov ábrázolására, illetve *A vakmerő* keletkezésére alighanem nagyobb hatással lehetett *A kapitány lánya*, melynek magyar fordítása épp 1864 elején látott napvilágot. Ide kívánczok az a feltevés is, hogy Jókai tényanyagát különböző forrásokból merítette, és közöttük volt Puskin történelmi műve, de azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy *A vakmerő* és *A Pugacsov lázadás története* közti egyezések egy közös kútfőből származhatnak.

Mivel Jókai nem tudott oroszul, *A Pugacsov lázadás története* idegen nyelvű forrásait kellett megvizsgálunk. A források egyike különösebb figyelmet érdemel, mivel azok az adatok, amelyeket Puskin innen merített, szerepelnek Jókainál is. Puskin nem nevezi meg pontosan a kiadványt, mindössze a *Histoire la révolte de Pougachef* c. rövid emlékirat szerzőjére hivatkozik. Georgij Blok szovjet irodalomtörténész állapította meg a kútfő címét és megjelenésének körülményeit. A pontos cím: *Troubles à l'occasion du détronement de Pierre III. Histoire de la révolte de Pougachef*. Az írás a Párizsban 1799-ben kiadott kétkötetes *Histoire de Pierre III, Empereur de Russie* kiadvány második kötetében látott napvilágot XIII. szám alatti mellékletként.¹⁰ A könyv szerzője, illetve összeállítója egy bizonyos Jean-Charles-thibault Laveaux nevű jakobinus múlttal rendelkező személy.¹¹

Az emlékirat és a Jókai-novella szövegének összevetése során meggyőződünk, hogy az író innen merítette *A vakmerő* tényanyagát. Jókai átveszi a megnevezések francia írásmódját, de a kútfő néhány feltűnő hibáját és elírását is.

⁸ D. ZÖLDHELYI Zsuzsa: Néhány orosz tárgyú Jókai-elbeszélés forrásáról. FK 1965. 409.

⁹ Geschichte des Pugatschewschen Aufbruchs. Aus dem Russischen des A. Puschkin von H. Brandeis. Stuttgart 1840. A. GALITZIN: Le faux Pierre par Alexandre Puschkin. Paris 1858.

¹⁰ Histoire de Pierre III. Empereur de Russie. A Paris. A VII de la République Française. II. 225—360.

¹¹ Г. БЛОК: Пушкин в работе над историческими источниками. М.—Л. 1949. 90.

Georgij Blok könyvében megállapította, hogy a francia szöveg egy német cikk néhány adattal kibővített fordítása. A német szöveg 1784-ben jelent meg Halléban a Büsching által kiadott *Magazin für die neue Histoire und Geographie* c. folyóiratban. A 18. kötetben található cikk *Zuverlässige Nachrichten von dem Auführer Jemeljan Pugatschew, und der von demselben aufgestifteten Empörung* címmel jelent meg.

Már V. Bilbászov is felismerte e kútfő jelentőségét, és úgy jellemezte, mint „rendkívül fontos, a maga nemében egyedülálló forrást”.¹² Ez az értékelés megegyezik a Puskinéval, aki a cikk francia változatát „egészben véve nagyszerű emlékirat”-nak nevezi és gyanítja, hogy a felkelés idejében íródott, és szerzője egy Péterváron akkreditált diplomata lehetett.¹³

A német szöveg elemzése után G. Blok arra a következtetésre jut, hogy „előttünk . . . egy tudományos munka áll, amely levéltári kútfők felhasználásával íródott, méghozzá egy Oroszországban élő és az orosz viszonyokat jól ismerő személy által”.¹⁴ Feltételezi, hogy a cikk szerzője az Oroszországban működő német Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) történész lehetett, aki gyűjtötte a Pugacsov-felkelésre vonatkozó anyagot, de érthető okokból nem akarta aláírni a cikket.

„Bár a cikk Németországban és német nyelven jelent meg, de Oroszországban, orosz alattvaló által s kivételesen orosz anyag felhasználásával íródott. Tehát a cikk történelmi kútfőként való értékelése során kötelességünk nem külföldi, hanem orosz forrásként elismerni.”¹⁵

Jókai, akárcsak Puskin, a cikk francia változatát használta fel, és csak innen meríthette azt, hogy a cárnő márkiznak nevezte Pugacsovot és hogy ez pénzt veretett „Redivivus et ultor” felírással, amely adat hitelességét épp az emlékirat szerzőjével szemben vonta kétségbe Puskin.¹⁶

Jókai átvesz néhány téves adatot, amelyek szerepelnek mind a francia, mind a német szövegben (Pugacsov második feleségének a neve), de az elbeszélésben előforduló néhány tévedés csak a francia változatban szerepel. Kírívó példa, hogy a francia fordító kétszer is összetévesztette a gót R és K betűt, Ricskov nevének Kicskovnak, Rasszipnaja erődöt pedig Kasszipnajanak írja, és ezt a formát átveszi Jókai is. Jókait helyenként tájékozottsága megmenti attól, hogy átvegye a francia fordító rossz német tudásából eredő vaskos hibákat. Például Laveaux szövegében Pugacsov a porosz hadseregben szolgált, az elbeszélésben viszont a porosz hadjáratban való részvételtől van szó. Viszont *A vakmerőben* van olyan téves adat, amely nem a kútfőből ered. Így bizonyosan elírással magyarázható, hogy Reinsdorf, az orenburgi kormányzó, az elbeszélésben Reinsburg néven szerepel.

A kútfő és a novella összevetése lehetőséget ad arra, hogy megláthassuk: a francia szöveg nem éppen színtelen, de szépirodalmi erényekkel nem bővelkedő tényanyaga miként kerekedik ki jellegzetes Jókai-prózává.

Helyenként Jókai a francia szöveg lakonikus tényanyagát, szókészletét jelentősen kibővíti. Íme az ál-Péterek fellépéséről szóló rész a kútfő szerint:

„Ainsi l'on vit paraître succesivement cinq faux Pierre III, dans differentes provinces; mais qui furent bientôt ou pris et mis à mort, ou batus de manière à ne plus oser reparoitre.”

Jókai az adatokat egy sikeres hasonlattal konkretizálja, kiszélesíti, szint és életet visz a sorokba, a kép szinte meglevenedik az olvasó előtt:

„Őt ál-Péter cár támadt elő egymás után a nagy Oroszbirodalom távol tartományaiban; egyik a másik után jött azzal a jelszóval, hogy »bosszú a hitszegőkre!«, fellázított majd északon, majd délen egy tartományt; hadsereget gyűjtött, városokat foglalt, hivatalnokokat kergetett el s újakat tett helyeikbe; mindegyik ellen hadat kelle küldeni; s ha egy le volt verve s kiűzve a jeges pusztákba, vagy elfogva s a legelső fára felakasztva, már túlsó oldalon jött a másik Péter cár; az is újra lázított, sereget gyűjtött és riasztotta az udvart mulatságai közepett s ez így ment folyvást, folyvást: a megölt férj eltemethetetlen maradt, ma itt elásták a földbe, holnap száz mérfölddel odább újra feltámadt és kiáltotta: »még élek!« — ott is megölték; — ismét kidugta fejét a föld alól: »még élek! — Száz élete volt!”

Pugacsov jellemzését az író jelentősen lerövidíti. A tömörségre törekvő életrajzban a megfelelő résznek csak néhány mondatát használja fel, majd szóról szóra követve a szöveget, kijavítja a becsúszott hibát:

¹² В. А. БИЛЬБАСОВ: I. т. 313.

¹³ А. С. ПУШКИН: Полное собрание сочинений. т. IX. ч. I. М., 1950. 101.

¹⁴ Г. БЛОК: I. т. 94.

¹⁵ Уо. 104.

¹⁶ Ezeket és néhány más adatot, amelyek a német szövegben nem szerepelnek, valószínű, hogy Laveaux a felkeléssel egykorú francia sajtóból, elsősorban a *La Gazette de France* című újságból merítette. Az utóbbiból bőven idéz I. Sz. Sarkova szovjet történész. И. С. Шаркова: *La Gazette de France*. О крестьянской войне в России под руководством Е. И. Пугачева. «Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков. М., 1974. 380—389.

„Jemeljan Pugatschef étoit un cosaque du Don, des environs Simonskaja... Il avoit le coup — d'oeil juste et le raisonnement sain, une presence d'esprit admirable... Il avoit servi le roi Prusse, dans les dernières compagnes d'Allemagne; à la paix, il étoit entré au service de la Russie, et avoit assisté au siège de Bender, en qualité d'officier de cosaques.” (257-258. 1.)

„Közönséges donmelléki kozáknak született, s mint katona részt vett a porosz hadjáratban, eleinte mint orosz zsoldos, később mint a cászár híve. Bender ostromakor már kozák hetman volt.”

Pugacsovnak első feleségével való találkozását Jókai ugyanolyan szöbbséggel adja elő, mint a kútfő. De a körülményesen szőtt elbeszélést könnyeddé teszi, elmélyíti a hős rokonszeves vonásait, és fontos új információval szolgál az olvasónak:

„Quelques tems avant qu'il s'emparât de la ville, on y avait fait venir sa première femme, qui habitoit auparavant sur les bords du Don, dans le dessein de prouver au peuple, quelle étoit vraiment l'origine de ce prétendu empereur. Arrivé dans la ville, il a vit, la reconnut. Aussitôt il dit, sans se déconcerter, à ceux qui l'entouroient: Qu'on prenne soin de cette femme, j'ai connu son mari, il m'a rendu des services importants.” (345. 1.)

„Mikor... a város piacán magát, mint Péter cárt kikiáltata: egyszerre csak egy halvány nő rohant oda hozzá s először lerogyott lábaihoz, azután átöltelte erőszakosan és csókjaival halmozta el. Ez a nő Pugacseff hitvese volt. Egy hű, jámbor asszony, ki férjét rég elveszítettnek hitte, még nagyon ifjú korukban adták őket össze és Pugacseff is azt hitte, hogy neje már nem él. A szegény asszony pedig ráismert hangjáról. Pugacseff nem vesztette el lélekjelenlétét. Szeliden emelte fel a nőt s azt mondá tisztelnek: »viseljétek e nőnek gondját, férje igen jó barátom volt; sokat köszönhetek neki.«”

A *vakmerő* mégsem tartozik a sikerültebb Jókai-elbeszélések közé. A meseszöveg hiánya, a novella kompozíciójának lazasága, a hadműveletek leírásával való túlterheltsége — minek következtében az olvasó nehezen tud kiigazodni az idegen hangzású elnevezések tömkelegében — az olvasmányosság rovására megy.

A novella fő erénye a történelmi hitelesség, ami, az orosz élet és múlt megnyilvánulásairól lévén szó, ritkaság a külföldi irodalomban. Ennek oka a Puskin által is becsült kitűnő forrásban rejlik.

Talán nem érdektelen, ha kísérletet teszünk A *vakmerő* és a Pugacsovot ábrázoló Puskin-művek összevetésére. A két író Pugacsovról szóló műveit, a jelentős különbségek ellenére rokonítja a téma, romantikus ábrázolásmódjuk és az ismertetett közös kútfő. A Mihelszon hadmozdulatait bemutató hatodik fejezetben, G. Blok vizsgálata szerint Puskin az adatok felét veszi át ebből a forrásból.

Mihelszon alakjával gyakran találkozunk A *vakmerő* lapjain is. A cári főtisztnek a felkelés vezére fölött sajátos „bűbája” volt, s „ennek a nevével járt az ő [Pugacsov] balvégezte”. De bármilyen jelentős szerep jutott Mihelszonnak a felkelés leverésében, Jókai bemutatja a parasztháború kudarcának mélyebb okait is. Pugacsov egyik jelentős hibáját ő abban látja, hogy első átütő sikerei után nem indult Moszkva felé: „Karr veresége után nyitott útja volt Moszkváig, s Moszkvában százezer rabjobbágy várt megjelenésére, hogy a főnemesek jármát lerázza nyakáról s egy új orosz birodalmat alkosson a régi romjaiból.”

A szovjet történészek is elismerik Pugacsov mulasztásának jelentőségét. Herzen ezt a hibát az 1848—1849-es magyar szabadságharc vezetőinek a Bécs elleni hadjárat megindítása körüli határozatlanságával hasonlítja össze, megjegyezvén, hogy Pugacsov ugyanazt a „végzetes hibát követte el, amit azután Kossuth megismételt!”¹⁷

A felkelés fejének e fatális hibáját A *vakmerő* szerzője két körülménnyel kapcsolja össze. Jókai úgy látja, hogy a Pugacsovot körülvevő vezető réteg átalakuláson ment keresztül, egy sajátos új arisztokrácia keletkezett. Ez elképzelhetőnek tartotta a régi főnemességbe való beolvadását, s ezáltal nem volt érdekelve ennek letörésében, illetve a főváros bevételében.

A parasztháború vezetősége osztályjellegének megváltozását az író abban látja, hogy Pugacsov rubeleket veretett saját arcképével, Zarubin-Csikát „generalissimusnak” nevezte ki,

¹⁷ А. И. ГЕРЦЕН: Собрание сочинений в тридцати томах. т. XII. 47.

Beloborodovnak grófi címet adományozott, míg Szalavat Julajevet „megtette . . . a baskir föld fejedelmének”. Közei harcostársait a felkelés vezére „felcicomázta” a „csatában elhullott orosz vezérek rendjeleivel”, és maga is az elfoglalt kastélyok díszöltönyeit öltötte magára. Jókai vitatható végkövetkeztetése rövid és velős: „Pugacseff így változtatta át lázadás regényét az uralkodás paródiájává.”

Itt jegyezzük meg, hogy a felsorolt tények történelmileg hitelesek, és a parasztháború vezető-sége osztályjellegének megváltozása kérdését felvetette a legújabb szovjet történetírás is.¹⁸

A második körülmény, amely Pugacsovot visszatartotta a moszkvai hadjáratból, a már említett házassága. „A helyett, hogy az orosz birodalom nyílt fővárosainak indult volna, a védett erősségek ostromlásához fogott, s a helyett, hogy azt az álmódott tündérképet üldözte volna, mely idáig élvezetét, leheveredett a sárba, egy nagyon is földi nő oldala mellé.”

Az író éléslátására vall, hogy a rendelkezésére álló forrásanyag korlátai ellenére is felismerte a házasság politikai hátterét. Igaz, hogy az elbeszélésben Pugacsov második felesége nem kozák származású. Uljana apja, Szalavat Julajev, az újkeletű főnemesség képviselője. A házasság e réteg befolyását növeli, és ezek gátolták Pugacsovot a moszkvai hadjárat megvalósításában.

A *vakmerő* felvázolt gyengeségei ellenére, a történelmi igazságot tükrözi, és ez határozza meg helyét Jókai orosz tárgyú művei között. Ez az író első elbeszélése, amely a cári despotizmussal szembeállítja az orosz felszabadító mozgalmat. A XVIII. századi orosz történelem e nagyszabású mozgalmanak beható tanulmányozása készítette elő Jókainak a dekabrista felkelés és Puskin felé fordulását.

A Pugacsov-mozgalom visszatérő motívum Jókai orosz tárgyú regényeiben. A *Szabadság a hó alatt*ban két dekabrista, Pavel Pesztely és Ivan Jakuskin beszélgetésében jelentkezik az a téma. A mérsékeltbb Pesztely kifejezi aggodalmát, hogy „a népre bízott mozgalom nálunk csak Pugacseff lázadást idézhet elő”. A mozgalom balszárnyához tartozó Jakuskin kérdéssel válaszol: „S rossz volna tán?” — „Rossz, mert organizálhatatlan” — hangzik Pesztely válasza.¹⁹

A század végén íródott, Benyovszkinál szóló regényben a Pugacsov-felkelés megemlézése kapcsán találkozunk az író eszmefuttatásával arról, miszerint „a szabadság ösztöne az orosznál erősebb, szívósabb, rugalmasabb, mint bármely más nemzetnél”.²⁰

A cári Oroszországban a *vakmerő*, akárcsak a többi orosz életet ábrázoló Jókai-mű, be volt tiltva. Jellemző, hogy még az engedélyezett Jókai-regényekből is töröltetett minden fajtaemléítés II. Katalin 1762-es trónralépésének körülményeiről. Így A *fekete gyémántok* 1871-es Pesten megjelent német kiadásából a „magasok vétkeinek” felsorolásából törölték ezt a mondatot: „Katalin cárnő megcsalja és megöltei uralkodóját és urát.”²¹

1886-ban a cári cenzúra *Az úrnő* ugyancsak német fordítását tiltja be, mert az kedvezőtlen színben ábrázolja a cári udvart és a cárnőt.²²

1899-ben a magyarul is tudó Henrich Vasziljevics Busch cenzor a *Milyenek a férfiak*—gyűjtemény 1887-es eredeti kiadásáról tett jelentést, és ebben a *vakmerő*, az *Egy csik, egy szó* és *A tudtán kívüli férj* című elbeszélések betiltását indokolta: „A gyűjtemény három elbeszélése sérti a nagy Katalin emlékét. A *vakmerő* a szerencsétlen szerelmet ecseteli, majd Pugacsovot III. Péter cárnak hirdeti ki, aki Katalin megdöntésére törekszik. Az egész Pugacsov-mozgalom igen részletesen van itt leírva . . .”²³

A *vakmerő* történelmi hitelességéről és forrásáról szóló fejtegetésünk során a különböző népeket és kultúrákat összekötő, néha alig kitapintható finom szálakat igyekeztünk érzékeltetni. Rövid bepillantásuk a *vakmerő* szerzőjének alkotó műhelyébe, az író elmélyült forrás-tanulmányairól tanuskodik, azt a képességét világítja meg, hogy jól válassza meg a legértékesebb kútfőt és maximálisan kihasználja annak anyagát.

¹⁸ Крестьянская война в России в 1773—1775 годах. Восстание Пугачева. т. III. Отв. редактор профес- сор В. В. Мауродин. Л.-град. 1970. стр. 473—474.

¹⁹ Jókai Mór Összes Művei. 44. köt. Szabadság a hó alatt. Bp. 1965. I. 73.

²⁰ I. m. 52. köt. 33.

²¹ VÁRADY-STERNBERG János: Magyar írók veszélyes művei a cári Oroszországban. Utak, találko- zások, emberek. Kárpáti Könyvkiadó—Gondolat K. 1974. 184—185.

²² Uo.